

О. Г. САЛЬНИКОВ

ОЛЬВІЙСЬКІ «РИБКИ»
(Початковий етап ольвійського грошового обігу)

Вилиті ольвійські «рибки» або «дельфіни» давно вже відомі нумізматам та археологам і в великій кількості трапляються під час розкопок в Ольвії та її околицях¹.

Нині їх грошовий характер не викликає сумніву, але «рибки» ще не стали предметом спеціального вивчення радянських нумізматів і присвячена їм література небагата. Крім мимохідь приведених різними вченими висловлювань, дуже небагато праць в російській, радянській західно-європейській літературі присвячено «рибкам». Із праць ХІХ ст. можна відмітити невелику замітку берлінського нумізмата А. фон-Заллета; із російської дореволюційної літератури — один з розділів статті В. В. Голубцова, присвяченої монетам Ольвії з розкопок 1905—1908 рр. Однак названі праці, як і присвячені «рибкам» сторінки в працях Ф. Ленормана, П. Й. Бурачкова, Е. Миннза, відзначаються такими рисами, які не можна приймати без критики. Досить плутано викладена і місцями легковажна (через недостатнє знайомство з конкретними пам'ятками) і спеціально присвячена ольвійським «рибкам» стаття Б. Лаума. Нарешті, найбільш серйозним дослідженням по цікавому для напиту в радянській науковій літературі ми вважаємо відповідний розділ відомої праці О. М. Зографа «Античные монеты».

Перші нумізмати, що в І половині ХІХ ст. звернули свою увагу на ольвійських «рибок» — І. Бларамберг, Г. Келер, О. С. Уваров, Б. В. Кенне — розглядали їх перш за все як одну з загадок древньої археології і відголоски такої точки зору збереглись в літературі до 70-х рр. ХІХ ст. Описуючи їх в примітці, І. Бларамберг вважає їх тессерами, що невідомо для чого вживались ольвіополітами².

Тессерами, пов'язаними з рибальством, вважає їх і Г. Келер, якому треба поставити в заслугу цю спробу зв'язку «рибок» з господарством Ольвії. Г. Келер вперше почав вивчати анепіграфні рибки, кількість яких набагато перевищує число рибок з літерами, а також спробував класифікувати відомі йому екземпляри та пояснити загадкові написи на них.

Більші анепіграфні «рибки», а також «рибки» з літерами АРІХО

¹ В фондах Одеського державного археологічного музею знаходиться більше трьох тисяч рибок, вивчення яких покладено в основу цієї статті. Більшість їх дуже зіпсована окисом або обламана, але близько 400 майже зовсім не окислені і більш менш цілі, частина їх приведена на таблицях.

² Описание древних монет Ольвии или Ольвиополя, находящихся в Одессе в кабинете г-на Бларамберга, пер. А. Писарева, М., 1828, ст. 41, примечание.

Г. Келер оголосив зображенням осетрових риб, а дрібні, без літер і з скороченням ΘΥ — тунцями. Про призначення «рибок» Г. Келер висловився досить туманно, назвавши їх один раз «рибками-монетами», а в дальнішому вбачає в них то підвіски до амфор для пояснення їх вмісту, то особливі грошові знаки для розрахунків ольвіюполітів з рибалками-скіфами, які могли вимінювати на них в ольвійських державних магазинах сушену або мариновану рибу. Крім того, Г. Келер вважає, що їх могли вживати на міському ринку для дрібних розрахунків³. Ця оригінальна гіпотеза відображає типове для буржуазної науки нерозуміння рівня розвитку місцевих племен. Адже з цієї точки зору доводилось би вважати, що рибалки повинні всю виловлену рибу здавати державі, або що вони не вміли її засолювати та сушити, або і те і друге разом. Такі притягнуті висновки рушаються разом з гіпотезою Г. Келера.

Значний прогрес російської археології в кінці I половини XIX ст. знайшов своє відображення в цікавому для нас питанні перш за все в праці О. С. Уварова⁴. Він вгледів в ольвійських «рибках», говорячи його власними словами, «начало всей ольвийской монетной системы» і, відносячи їх до найдавніших часів існування Ольвії, підкреслив, що розвиток торгівлі ольвіюполітів з місцевими племенами робить «рибки» уже скоро незручним «для больших оборотов».

Разом з тим О. С. Уваров піддав критиці тлумачення Г. Келера про написи на монетах. Останній читав ΘΥ — як *thynos* — «тунець», помилково прочитав ним на деяких екземплярах ΘΥ (з неясно вилитою крапкою в центрі «тети»), як *ougaïos* — «хвіст» (тобто частина заготовленого про запас тунцевого хвоста) та ΑΡΙΧΟ як *tarikhos* — «солена риба».

О. С. Уваров справедливо поставився з недобір'ям особливо до спроби прочитати останній напис, який завжди читався на рибках без «тау» і вперше висловив думку, що всі скорочення являють собою начальні літери імен ольвійських архонтів⁵.

Що стосується порід риб, зображених на «рибках», та запропонованої Г. Келером класифікації, О. С. Уваров зауважень не робить і погоджується з ним.

Інші нумізмати середини XIX в. не приділяли «рибкам» серйозної уваги. Б. В. Кене повністю погоджується з зауваженнями О. С. Уварова, інші приймають пояснення Г. Келера, і тільки на початку 70-х рр. з'явилась спроба нового пояснення написів на ольвійських «рибках». Ця спроба належить В. Френеру, який в своєму описі колекції Одеського збирача Ж. Лемме відділив «рибки» від ольвійських монет і спробував читати на одних назву народу арріхів, яких Страбон поміщає на Прикубанні, а на других — назву міста Фініади на одноіменному острові біля берегів Фракії.

При цьому В. Френер без всякої аргументації спробував вглядіти в частині «рибок» вже не тунців, а дельфінів, таким чином, частина зовсім однотипових «рибок» з літерами ΑΡΙΧΟ, за його думкою, являють собою зображення тунців, а друга — дельфінів. Нарешті В. Френер ціл-

³ Н. К. Е. Кёһлeг, *Tarichos ou recherches sur l'histoire et les antiquites de peheries de la Russie Méridionale*, MAS, VI série, t. I, 1832, pp. 423—427.

⁴ А. С. Уваров, *Исследования о древностях Южной России и берегов Черного моря*, вып. I, СПб, 1851, стор. 104—106.

⁵ Н. К. Е. Кёһлeг, *op. cit.*, стор. 425—426, пор. А. С. Уваров, *Исследования*, стор. 105.

ком вірно відкидає спробу читати на деяких екземплярах ОУ замість ΘΥ.⁶

А. Заллет в своїй статті цілком слушно розкритикував цей надзвичайно шгучний погляд Френера. Кригик справедливо відмітив, що неможливо вбачати в «марках» або «гессерах», які постійно знаходять в Ольвії, вироби страбонових аррихів, але в останній частині повернувся до положень критикованого ним Г. Келера. Так, А. Заллет вважає «рибки» тунцями і слідом за Г. Келером вбачає в цих пам'ятниках «марки», пов'язані з рибальством. Але в розумінні літер АРІХО Заллет відходить від Г. Келера і пропонує розуміти загадкове скорочення як слово *agrikhos* — «корзина», розуміючи корзину, наповнену тунцями. З формально-філологічної точки зору це пояснення прийнятне, але досить шгучне, як це довели російські вчені. Треба сказати, що стаття А. Заллета містить невірні твердження: він, наприклад, вважає, що найчастіше зустрічаються в знахідках «рибки» з літерами і зовсім ігнорує наявність анепіграфних «рибок»⁷.

В нумізмати́чній літературі останніх десятиліть минулого сторіччя цікаві для нас «рибки» займають постійне місце серед нумізмати́чних пам'ятників Ольвії. Найчастіше вони описуються як дельфіни, іноді за старою традицією іменуються «рибками», але серйозної уваги вчених вони не привертають. П. Й. Бурачков присвячує «ассам в виде дельфина» всього кілька рядків⁸. Не привернувши уваги ні О. В. Орешникова, ні О. Л. Бертьє-Делагарда⁹, ще в 1911 році в відомому довіднику Б. Хеда ольвійські рибки названі просто «куръезом»¹⁰.

Між тим в першому десятилітті ХХ ст. розгорнулись систематичні розкопки Ольвії Б. В. Фармаковським і одночасно почав археологічні роботи на острові Березані Е. Р. Штерн. Ці розкопки значно збільшили кількість «рибок» в музеях нашої країни і дозволили нумізматам вивчати находження «рибок» в певних речових та архітектурних комплексах сумісно з більш відомими археологічними пам'ятниками. Все це дозволило датувати їх, визначити, що вони зображують, по-новому читати написи на них, виявити їх відношення до ольвійських «асів», «показати їх місце в системі грошового господарства Ольвії. Однак останнє питання звернуло до себе мало уваги дослідників Заходу і дореволюційної Росії, в чому видно прояв акти́кварно-мистецького і колекціонерського погляду на монету, типового для методологічно обмеженої буржуазної науки.

Спробу поглибленого вивчення ольвійських «рибок» зробили майже одночасно і незалежно один від одного російський колекціонер В. В. Голубцов та німецький вчений Б. Лаум, при чому перший присвятив їм розділ своєї праці про монети Ольвії, а другий — спеціальну статтю.

⁶ W. Fröhner, Catalogue de médailles du Bosphore Cimmérien, formant la Collection de Jules Lemmé à Odessa, Paris, 1872, pp. 25—25.

⁷ A. von-Sallet, Beiträge zur antiken Münz- und Altertumskunde, ZFN, V, X, 1883, стор. 144—147.

⁸ П. О. Бурачков, Общий каталог монет, принадлежащих эллинским колониям, существовавшим в древности на северном берегу Черного моря, ч. I, Одесса, 1884, стор. 42—41, ср. 8—9.

⁹ О. Л. Бертьє-Делагард піддавав сумніву монетне значення «рибок», а написи на них подібно Уварову вважав іменами архонтів, див. Относительная стоимость монетных металлов на Борисфене в половине IV в. Нум. ст., т. I, 1911, стор. 73—74, примітка.

¹⁰ B. V. Head, Historia Numorum, 2 ed., Оксфорд, 1911, стор. 272

Спершу зупинимось на праці В. В. Голубцова¹¹, який, спираючись на дані про умови їх знаходження, датує час їх виробу VI ст. до н. е. Слід підкреслити, що це твердження прийняте в науці, хоч до В. В. Голубцова «рибки» відносили до V, IV, V і навіть I ст. ст. до н. е.

Вивчаючи ці пам'ятники з точки зору зображуваного предмету, він вважає їх всіх дельфінами, а не осетрами, стерляддю або тунцями. Крім того, порівнюючи їх з нинішніми породами дельфінів, що живуть в Чорному морі, він вважає можливим бачити в ольвійському литві представників двох порід: *delphinus delphis* та *phocaena vulgaris*.

Слідом за цим В. В. Голубцов переходить до розгляду написів на дельфінах; він встановлює, що ці написи існують лише в вигляді скорочень АРІХО і ΘΥ пояснює їх як імена монетних магістратів. Однак, останні зауваження В. В. Голубцова не такі вже переконливі. Так, безсумнівно, слід відкинути його спробу побачити зображення «другого дельфіна менших розмірів» на одній із сторін дельфіноподібних злитків, уміщених в опису під №№ 6—8, в зв'язку з чим невірні і висновки виведені з цього уявного спостереження.

Досить ризиковане, щоб не сказати більше, співставлення назв злитку і «дельфіна»¹².

Щодо загального погляду В. В. Голубцова на роль «дельфінів» в грошовому господарстві Ольвії, то він викладений дуже чітко. За думкою автора, «дельфіни» на початку VI ст. до н. е. приходять на зміну обігу міді в злитках, причому на початку вони були різного розміру і без усяких написів. Такий порядок тримався коло сотні років. Потім «дельфіни» одержали однакову вагу і скорочення імені сановника, що провів цю реформу ΘΥ, а скоро після того за реформами архонта АРІХО... збільшено розмір і вагу прикрашених скороченням його імені «дельфінів». Слід за цим устарілі для потреб ринку грошові знаки були замінені новими, круглими вилитими «асами» з тим же ім'ям. Цю реформу В. В. Голубцов відносить до кінця VI або до першого року V ст. до н. е.¹³

Багато де в чому близький погляд і Б. Лаума (незнайомого, між іншим, зі статтею В. В. Голубцова), який на відміну від останнього використав порівняно невеликий нумізматичний матеріал німецьких музеїв. Подібно до В. В. Голубцова, Б. Лаум не сумнівається, що «рибки» зображають дельфінів.

Спираючись на матеріал березанських розкопок Е. Р. Штерна, Б. Лаум також відносить «дельфінів» до другої половини VI ст. до н. е. і вважає їх початком ольвійського грошового обігу, на зміну якому прийшов наступний етап, пов'язаний з обігом круглих вилитих монет. Разом з ним Б. Лаум припускає, що «дельфіни» могли вилитись до елліністичного часу, тобто до IV—III ст. ст. до н. е.

В розумінні характеру цих грошових знаків Б. Лаум слід за Заллетом вказує на їх тісний зв'язок з рибальством, при чому наводить свідчення, що говорять про лов дельфінів в Причорномор'ї. Вчений вважає, що мідні «дельфіни» заміщали в обігу справжніх дельфінів, яких фракій-

¹¹ В. В. Голубцов, Монеты Ольвии из раскопок 1905—1907 гг. ИАК, вып. 51, 1914, стор. 68—77.

¹² В. В. Голубцов, Вказ. праця, стор. 75—76 та 95, Пор. табл. 1, 7 та табл. III, 6—7 та 10.

¹³ В. В. Голубцов, Вказана праця, стор. 77. Всю цю побудову повністю сприймає О. В. Орешников (А. В. Орешников, Этюды по нумизматике Черноморского побережья, ИРАИМК, т. I, 1921, стор. 222).

ці споживали в їжу. Однак не зовсім послідовно автор розглядає ці своєрідні знаки як присвячувальні предмети, що паралельно вживались і в культурі і в товарнім обігу. Нарешті, Б. Лаум схиляється до того, щоб приписати «дельфінам» місцеве походження, а форму їх вважає запозиченою від скіфів. На його думку, греки запозичили ці грошові знаки, оздобивши їх написами. В поясненні цих останніх Б. Лаум приєднується до Заллета і полемізує з тими, хто розуміє написи на «рибках», як магістратські імена¹⁴.

Таким чином, дореволюційна російська археологічна наука як і наука закордонних країн не приділяє ольвійським «рибкам» тої уваги, якої вони заслуговують як поєднуюча ланка між періодом натурального обігу в Причорномор'ї і грошового обігу, представленого дальнішими серіями ольвійських монет. Разом з ним в попередньому викладі ми намагались довести, що ці цікаві пам'ятки були в полі зору вчених ХІХ—початку ХХ ст. ст., які зібрали значний матеріал та зробили спроби з'ясувати значення написів і близько підійшли до розкриття основної задачі вивчення «дельфінів»—до визначення їх ролі і місця в системі грошового обігу Ольвії і всього приольвійського району. Методологічна обмеженість, речознавчий формалізм та колекціонерський підхід до матеріалу, які властиві буржуазній науці і обумовили такі бідні результати цих більш як вікових досліджень. Можна сказати без усякого перебільшення, що вивчення нумізматичного джерела у всій його багатосторонності, включення монет або їх попередників (як в даному випадку) для відновлення основних етапів товарно-грошового обігу, як складової частини всієї економічної історії даного суспільства можливі лише на основі марксистсько-ленінського вчення про суспільно-економічні формації. Доводиться, однак, відмітити, що праці О. М. Зографа багато де в чому відповідають старим традиціям в нумізматиці, його зауваження в питанні про «рибок» або «дельфінів» цілком підтверджують цей висновок.

О. М. Зограф приділяє ольвійським «дельфінам» порівняно мало місця¹⁵. Признаючи їх грошовий характер, автор схильний бачити в них пережиточну ступінь первісного обігу повноцінної монети в вигляді «дельфінів», зразками якої можна рахувати крупні злитки—«дельфіни» Британського музею, Державного історичного музею, Одеського державного археологічного музею¹⁶. В хронології цих пам'ятників О. М. Зограф дещо відходить від датувань В. В. Голубцова та Лаума, відносячи початок виробництва «дельфінів» до кінця VI і початку V ст. до н. е., а закінчення до початку IV ст. При цьому він припускає, що одночасно з обігом «дельфінів» в Ольвії ходили також вилиті круглі монети, але ніяк не пояснює співвідношення цих монетних груп при одночасному обігу. Якщо додати, що автор «дельфінів» з літерами та вилиті круглі монети з типом Палади об'єднує в одну серію, а анепіграфні «дельфіни» об'єднує з послідовними групами литва з Горгоною та Деметрою, то цим мабуть, вичерпуються всі його зауваження, крім того, що написи уявляються О. М. Зографу скороченням магістратських імен, нанесених на грошові знаки для попередження падіння їх цінності.

¹⁴ В. Лаум, Das Fischgeld von Olbia, „Frankfurter Münzzeitung“, V. XVIII, 1918 стор. 439—450

¹⁵ А. Н. Зограф, Античные монеты, МИА СССР, вып. 16, 1951, стор. 121—125; його ж—Монеты из раскопок в Ольвии в 1935—1936 гг. Сб. «Ольвия», т. I, 1940, стор. 221.

¹⁶ А. Г. Сальников, Литой дельфин из собрания ОГААМ. Зб. «Материалы по истории Северного Причерноморья», вып. I, Одесса, 1957, стор. 102—104.

Не зупиняючись на критиці окремих висловлювань О. М. Зографа про «дельфінів», слід підкреслити, що їм властиві деякі протиріччя і вони непереконливо відповідають на більшість постаючих при вивченні матеріалу питань. Через це вивчення ольвійських «дельфінів» слід признати одним із важливих завдань радянської нумізматики, тим більше, що в працях радянських вчених цим пам'ятникам не приділено достатньої уваги. При цьому ми вимушені констатувати, що перед безпосереднім висвітленням основного питання цієї теми — питання про характер і особливості грошового обігу в архаїчній Ольвії—треба зробити ряд спеціальних нумізматичних екскурсів, основаних як на опублікованому матеріалі, так і особливо на «дельфінах» із колекції Одеського державного археологічного музею.

1. Класифікація та хронологія ольвійських «дельфінів»

Оскільки наукова систематизація матеріалу є основою для всього дальшого вивчення, а така класифікація ольвійських литих дельфінів фактично відсутня, ми примушені почати нашу роботу саме з цього. Як було вказано вище, нумізмати ХІХ—початку ХХ ст. ст. не встановили чіткої систематизації ольвійських «рибок» і запропоновані ними спроби класифікації засновувались не на всій сукупності ознак, а на якійсь одній, взятій іноді випадково. Так Г. Келер, а слідом за ним і Б. Лаум розподіляли «дельфінів» за їх розміром, об'єднуючи в одну групу екземпляри з літерами АРІХО та анепіграфні, близькі до них за величиною, а в другу—монети з літерами ΘΥта близькі до них анепіграфні. А Заллет, зовсім не цікавлячись анепіграфними «дельфінами», згрупував їх за змістом написів. В. В. Голубцов вважає, що ольвійські «дельфіни» зображають різні біологічні види чорноморських дельфінів; О. М. Зограф, нарешті, класифікує їх за технічними ознаками литва, таким чином, в одну групу попадають односторонні «дельфіни» з написами, а в другу—двосторонні анепіграфні. Довільний характер такого розподілу яскраво проявляється при їх співставленні і примушує шукати більш певних критеріїв для цього матеріалу. За такі критерії слід взяти всі ознаки «дельфінів»: розмір і залежну від нього вагу, фактурні та стилістичні особливості, характер передачі плавців і, нарешті, написи. При цьому ми вважаємо доцільним будувати всю класифікацію головним чином на дрібних анепіграфних «дельфінах», які складають переважну кількість матеріалу, з тим, щоб «дельфіни» більшого розміру і «дельфіни» з написами знайшли своє місце в еволюції всієї групи пам'ятників, а не порушували штучно її ряд. Слід одразу відмітити, що ми не визнаємо вирішальним принцип класифікації, запропонований О. М. Зографом, бо він, як ми уже відмічали, вважає «дельфіни» з написами, вироблені в техніці одностороннього литва, більш давніми, а анепіграфні «дельфіни», відлиті двостороннім рельєфом,—більш пізніми. Питання про те, наскільки істотною являється ця ознака для відносної хронології дельфінів, досить спірне. Адже і односторонні «дельфіни» теж відлиті в двосторонній формі, про що свідчить напис на їх плоскому боці. Однак об'єднання дельфінів з написами в окрему хронологічну групу разом з великими та малими вилитими монетами з зображенням Палади, як це робить О. М. Зограф, теж веде до дуже довільних припущень про повторний поворот до виконання обов'язків того магістрага, скорочене ім'я якого хочуть прочитати в легенді АРІХО. Тому необхідно підкреслити, що ми не бачимо підстав погодитись з відносною хронологією та класифікацією «дельфінів», запропованою О. М. Зографом, тим

більше, що і сам він, як це видно з тексту його праці, не дуже послідовний в цьому відношенні. Принаймні, важко не бачити протиріччя між тим місцем, де О. М. Зограф пише, що «дельфіни» з написами відносяться до кінця VI—початку V ст. ст. до н. е., а анепіграфні до V і початку IV ст.¹⁷ та приведеним тут же поясненням такої ранньої появи написів, що являють собою скорочені магістратські імена. За О. М. Зографом, імена були поставлені на обезціненних після довгого обігу «дельфінах», щоб припинити катастрофічне падіння їх вартості¹⁸. Але це друге пояснення має на увазі іншу (і, як буде показано нижче, більш вірогідну) послідовність — від анепіграфних «дельфінів» до «дельфінів» з написами.

З другого боку дуже важко беззастережно прийняти і класифікацію В. В. Голубцова, слабким місцем якої є те, що вона не охоплює всіх дельфінів. Погоджуючись з тим, ніби «дельфіни» відливались в формах, імітуючих справжні види чорноморських дельфінів, необхідно погодитись і з тим, що їх відливали протягом дуже недовгого часу. В іншому випадку необхідно було б поставити цілий ряд нерозв'язаних питань: чому, наприклад, вибравши спочатку зображення одного виду дельфінів для відливки монет, потім перейшли до другого? Чому «дельфіни» з написами АΡΙΧΘ та ΘΥ, що належать до одної групи, дуже відрізняються розмірами один від другого? Крім того, до якої групи цієї класифікації віднести «дельфінів» більшого розміру, явно несхожих ні з «*delphinus*», ні з «*rhosaeus*»? Тому ми, поважаючи спроби тлумачення археологічних пам'яток при допомозі природознавчих дисциплін, все ж вважаємо, що в даному випадку слід утриматись від таких порівнянь, тим більш, що зміна зовнішнього вигляду ольвійських дельфінів припускає і інше пояснення, засноване на вивченні тих художньо-стилістичних засобів, з допомогою яких зображували дельфінів греки і зокрема ольвіополіти.

Підходячи до аналізу ольвійських «дельфінів», спробуємо все ж почати з розподілу їх на групи, запропоновані В. В. Голубцовим. При цьому доведеться не розподіляти матеріал по певному принципу, а виділити з усієї його маси спочатку типові «дельфіни» того сорту, які В. В. Голубцов вважав зображеннями виду *delphinus delphis*. Якщо вилучити згадану групу дельфінів, то решта цих пам'яток, не кажучи вже про наявність дельфінів з написами, в свою чергу може бути розділена на слідуючі групи з перехідними варіантами від одної групи до другої. Першу групу «дельфінів» умовно назовемо «геометричною». Тут ми бачимо важке незграбне окреслення майже зовсім не вигнутого корпусу, велике кругле око, круто опущений лоб, морду з ледве виступаючим рилом або «дзьобом». Біля самої голови, тільки у крупних екземплярів, плавець. Відмітною рисою як цих «дельфінів», так і перехідних до слідуючої групи, більш вигнутих та струнких, являється плоска фактура та наявність на боках (або, навіть, на одному боці більш архаїчних екземплярів) своєрідного рельєфного потовщення спинної частини, що утворилось від двостороннього (зрідка одностороннього) зменшення товщі відливки в черевній частині. Можливо, цим художнім засобом майстер хотів передати різницю в забарвленні світлої черевної частини дельфіна порівняно з темними боками. Усім своїм характером, конфігурацією, пропорцією, моделіровкою ці «дельфіни» (особливо пізніші

¹⁷ А. Н. Зограф, *Античные монеты*, стор. 124 (пор. стор. 122).

¹⁸ Там же, стор. 122 та 125.

і більш вигнуті екземпляри) знаходять близькі аналогії в зображеннях дельфінів на вазах раннього чорнофігурного стилю¹⁹.

До геомегричної групи належать багато екземплярів «дельфінів» із колекції ОДАМ (табл. V, 1—5). Прикладом перехідної групи з'являються більш стрункі та витягнуті екземпляри (табл. V, 6—7).

«Дельфіни» охарактеризованої групи складають порівняно невелику частину вивченого матеріалу. Вже останні їх випуски відрізнялись вигином, що надавав фігурі легкість та оживленість, скоро зник ступінчастий виступ, який перетворився на рельєфну нитку, простягнуту вздовж боків тварини²⁰, і остаточно закінчився перехід до другої групи «дельфінів», яку можна умовно назвати «реалістичною».

Для цих «дельфінів» характерний плавно вигнутий тулуб, чітко виступаюче рило та спинний плавець. Тіло має двосторонній рельєф, вилите з двох однаково округлених половинок, «дельфін» має порівняно невелике око. Це найбільш розповсюджена група «дельфінів» в колекції ОДАМ, що нараховує сотні екземплярів. На таблиці VI проведені найбільш типові та найменш пошкоджені екземпляри. Розміри та вага цих «дельфінів» поступово зменшуються, і вони нарешті непомітно переходять в останню групу, яку ми умовно назвемо «схематичною».

«Дельфіни» цієї останньої групи відрізняються перш за все зменшенням розміру, недбайливістю та умовністю всього зображення, розпливчастим та невиразним стилем. Загальними рисами більшості цих явно деградованих монет з'являються, по-перше, різке зменшення товщі корпусу за плавцем (особливо це помітно на більших екземплярах), по-друге—своєрідна лінійна симетрія, виражена тим, що головна частина тулубу (до спинного плавця) дорівнює по довжині хвостовій частині. Можна відмітити непропорційно велике око, розташоване інсді лише на одній стороні і часто на невідповіднім місці. Нарешті корпус цих дрібних «дельфінів» часто неприродно круто вигнутий. З числа монет ОДАМ до цієї групи відносяться «дельфіни», приведені на таблиці VII, 1—5.

В межі зробленого розподілу матеріалу вкладаються і ті категорії пам'ятників, які до цього часу були залишені осторонь. Однак не важко переконатись, що «дельфіни» збільшеного розміру як з Британського музею, так і з колекції ОДАМ (рис. 1) обидва належать до числа найбільш архаїчних екземплярів геомегричної групи. Серед представників цієї групи можна вказати на однобічні екземпляри, а також на екземпляри, що мають в головній частині заглибленого поля на місці черева «дельфіна» поперечні рельєфні смуги (грудний плавець). До цієї ж групи треба віднести і «дельфіна» середнього розміру, знайденого в Ольвії в 1904 р.²¹

Так само в межах запропонованої класифікації можна відшукати місце і для «дельфінів» з написом. Ті, що несуть на собі напис ΘΥ і яких звичайно вважають більш ранніми²², являють різючу аналогію для анепіграфічних екземплярів, перехідних від «реалістичної» до «схема-

¹⁹ В. Д. Блаватский, История античной расписной керамики. М., 1953, рис. на стор. 132—134.

²⁰ Див., напр., А. Н. Зограф, Античные монеты, табл. XXX, 10.

²¹ О. М. Зограф, вказ. твір, табл. XXX, 2.

²² Напр. В. В. Голубцов, вказ. праця, стор. 76 та 77; Орешников, Этюды, ИРАИМК, т. I, стор. 222. Більше десяти таких «дельфінів» є в колекції ОДАМ. В різновидності, описаній без малюнку (А. В. Орешников, Описание монет МУ, М., 1891, стор. 17, № 130), не слід вбачати нове ім'я, йдеться про технічну помилку майстра, що виготовив форму. Такий екземпляр наявний і в колекції ОДАМ.

тичної» групи. З другого боку, «дельфіни» з написом АΡΙΧΟ типові представники реалістичної групи²³, але одночасно вони зв'язані і з попередньою групою.

До числа поєднуючих їх з цією останньою серед «дельфінів» з літерами АΡΙΧΟ можна віднести як більш крупні екземпляри²⁴, так і ті, що своєю фактурою та окресленням щільно примикають до ранньої групи²⁵. Таким чином, по розмірам, по фактурі, по характеру та стилю зображення «дельфіни» з написами та «дельфіни» збільшеного розміру вкладаються без силування до відповідних розділів запропонованої класифікації, чим підтверджують її.

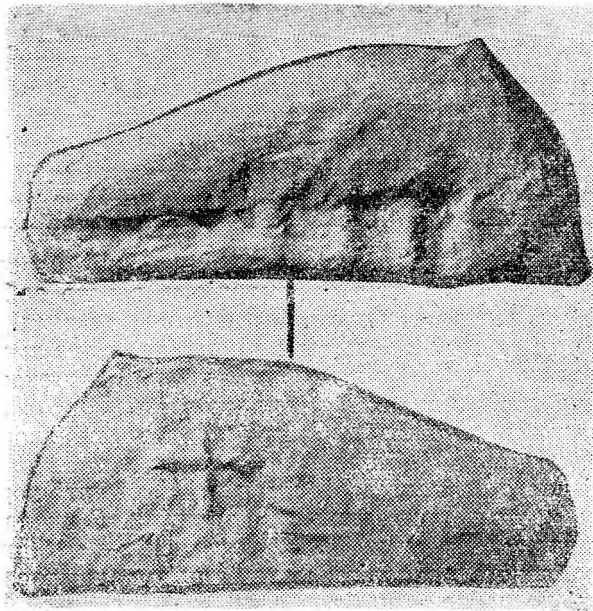

Рис. 1. Великий дельфін з колекції ОДАМ.

Складніша справа з тією групою «дельфінів», яку ми, слідуючи за В. В. Голубцовим, що бачив в ній представників виду *delphinus delphis*, віділили з решти «дельфінів» і поки що не розглядали. «Дельфіни» цієї групи, яку ми в дальшому будемо іменувати «стріловидною» (табл. VII, 6—7) відрізняються від усіх попередніх такою особливою манерою зображення тварини, що О. М. Зограф навіть висловив припущення, ніби дельфін зображений тут майстром не збоку, а зверху²⁶. Це останнє припущення не здається нам переконливим, та все ж «дельфіни» цієї групи різко відрізняються від усіх останніх цілим рядом ознак. Вони завжди більші та важчі від «дельфінів» попередніх груп, мають подовжене тіло, що рівномірно звужується до хвоста, трохи вигнуте, але не на всіх екземплярах однаково. Хвіст тут завжди роздвоєний, дуже силь-

²³ А. Н. Зограф, Античные монеты, табл. XXX, 7, в колекції ОДАМ 4 екз.

²⁴ DNM, The Royal Collection of Coins, Thrace, p. I, pl. II, 68.

²⁵ В. В. Голубцов, Вказ. праця, табл. IV, 8.

²⁶ А. Н. Зограф, Античные монеты, стор. 122.

но видаються спинний та черевний плавці, голова зображена схематично, не показане виступаюче наперед рило або дзьоб, в більшості випадків не показане око. Щодо техніки виготовлення, представники цієї групи, частіше ніж усі попередні, вилиті так, що через неповне приставання половинок форми по околіні виробу утворюється загострене реберце, або через неповне прилягання половинок форми одна половина виробленого «дельфіна» дещо зсунута відносно другої.

Все це не дозволяє вміщувати «дельфінів» даної групи між іншими групами, що послідовно переходять одна в другу, і примушує нас розмістити їх окремо. В колекції ОДАМ таких «дельфінів» порівняно небагато і більшість їх пошкоджена²⁷.

Відносна періодизація «дельфінів» трьох перших груп, умовно названих «геометричною», «реалістичною» та «схематичною», не являє труднощів. Зовсім архаїчний обрис «дельфінів» «геометричної» групи майже завжди рівно витримана вага, наявність в цій же групі різновидності більш важких «дельфінів», тісно пов'язаних з рештою єдністю стилю, наявність екземплярів односторонньої відливки, все це примушує визнати «дельфінів» «геометричної» групи найраннішими представниками всієї цієї групи пам'ятників.

Навряд чи можна сумніватись, що на зміну приходять реалістично трактовані «дельфіни», в тім числі і ті, що мають АРІХО на плоскій боці. Спочатку вони ще додержуються сталої ваги, але поступово втрачають сталість своїх типологічних та вагових ознак, дрібнішають та вироджуються в художньому відношенні, при чому на шляху від ще не зовсім реалістично трактованих і повноважних «дельфінів» з літерами АРІХО і зовсім деформованими та у всіх відношеннях деградованими екземплярами схематичної групи лежать «дельфіни» з літерами ΘΥ на правому боці. При цьому відсутність різких розривів між групами та наявність перехідних екземплярів дозволяють з деякою певністю відстоювати припущення, що ці групи тісно та безпосередньо слідували одна за одною і що весь описаний розвиток типу зайняв мабуть не більше ста двадцяти—ста п'ятидесяти років. При цьому перша половина цього відрізка була часом обігу «дельфінів» першої або «геометричної» групи, а друга половина була часом виготовлення «дельфінів» «реалістичної» та «схематичної» груп.

Оскільки при цьому найбільш архаїчні «дельфіни» «геометричної» групи уявляються нам трохи старшими в порівнянні з зображеннями дельфінів на вазах раннього чорнофігурного стилю, ми вважаємо можливим трохи понизити нижню межу їх появи порівняно з О. М. Зографом і віднести появу ольвійських «дельфінів» «геометричної» групи ще до першої половини VI ст. до н. е. або ближче до середини цього віку, приріком до 570—560 рр. до н. е. В такому разі «дельфінів» «реалістичної» групи можна віднести приблизно до кінця VI або V ст. до н. е., а початок їх деградації до часу близько 470—460 рр. Останні, найбільш схематичні та здібнені «дельфіни» навряд чи виходять за межі третьої чверті V ст. до н. е. Значно трудніше відшукати місце для останньої групи «дельфінів». Вміщення їх в тому чи іншому місці стрункого ряду, утвореного «дельфінами» трьох попередніх груп, на нашу думку можливе лише таким чином. Нам здається неможливим розглядати їх як вихідну форму всього типу і поміщати в більш ранній період, ніж «дель-

²⁷ Пор. видані монети, напр., О. М. Зограф, вк. твір, табл. XXX, 9; В. В. Голубцов, вк. твір, табл. III, 10, табл. IV, I, 3, 6—7.

фінів» «геометричної» групи. Однаково недоцільно вклинювати їх між «дельфінами» «реалістичної» та «схематичної» груп, бо межа між ними досить умовна і деякі проміжні екземпляри складають правильний і поступовий перехід від одної групи до другої. Тому нам уявляються можливими два припущення: «дельфіни» «стріловидної» групи можна включити між «геометричною» та «реалістичною» групами, або розглядати їх як конечну, підсумкову ланку в усьому процесі обігу цих своєрідних монет.

Не можна відкинути перше припущення без розгляду, бо його підтримують деякі міркування. Так, на екземплярах «стріловидної» групи часто знаходимо вздовж боку рельєфну лінію²⁸, яку можна було б наблизити до ступінчастої лінії на боці «дельфінів» «геометричної» групи. Але приймаючи таку послідовність груп довелось би зустрітись з дуже різкою відмінністю у всьому трактуванні корпусу, голови, хвоста і відкинути відмінність у фактурі: «дельфіни» «геометричної» групи мають прямокутний переріз вздовж і впоперек тулуба, а у дельфінів «стріловидної» групи — поступове звуження до країв тіла, в окремих випадках ромбовидний поперечний розріз, виражений більш чітко, ніж у ранніших екземплярів «реалістичної» групи.

Крім того, вміщенню їх на грані між «дельфінами» «геометричної» та «реалістичної» груп заважає ще й те, що тільки у «дельфінів» стріловидної» групи так чітко відділена голова від грудної частини тулуба, причому показаний грудний плавець, сильно виступаючий вниз та назад, тоді як всі дельфіни останніх груп не мають цього плавця. Як нам здається, ця обставина підтверджує, що дельфінів четвертої групи не можна вміщати між «геометричною» та «реалістичною» групами. Тоді залишається лише одне можливе припущення, яке доводиться прийняти, — саме те, що вони являються останніми за часом. Приймаючи це, ми дозволимо собі в дальшому відмовитись від описової назви груп і називатимемо їх просто по порядку: «геометричну» — першою, «реалістичну» — другою, «схематичну» — третьою і «стріловидну» — четвертою.

Слід додати, що дельфінів четвертої групи не можна приймати за безпосередньо примикаючих до попередньої. Проти цього встає цілий ряд обставин. Перш за все, за розміром і вагою «дельфіни» четвертої групи різко відрізняються від всіх своїх попередників третьої групи — вони завжди більші та важчі. Навіть коли разом з В. В. Голубцовим не погоджуватись, що перед нами представник зовсім другого виду чорноморських дельфінів, все ж необхідно признати, що дельфін трактований тут в цілому в іншій художньо-образотворчій монеті і відрізняється не тільки окресленням, але й цілим рядом конкретних рис. Так, тут уперше з'являється грудний плавець, а спинний плавець, який у обох видів чорноморських дельфінів знаходиться майже на середині довжини тіла²⁹, тут дуже переміщений до передньої частини корпусу і на більшості екземплярів розташований прямо проти грудного зараз же за головою, яка зображена в манері, досить далекій від реалістичного відтворення образу тварини. Голова видовжена подібно до морди осетрових, тому мимоволі згадуються ті вчені, які бачили в «рибках» стерлядь або осетрів. Крім того, у «дельфінів» четвертої групи уперше показані обидві лопати хвостового плавця і, нарешті, відсутнє око. Все це говорить про те, що художник, який моделював форми для відливання, не дотриму-

²⁸ Напр., В. В. Голубцов, табл. 1, 3 і 6.

²⁹ В. В. Голубцов, Вказ. праця, стор. 72, рис. 3 та 4.

вався традиції попередніх ольвійських монетників, а мабуть і традицій грецького мистецтва, яке завжди зображало дельфінів в манері, властивій кращим зразкам нашої другої групи. Нам особливо уявляється важливим, що цієї манери неодмінно тримаються різьбарі штемпелів всіх ольвійських монет IV—I ст. до н. е., на яких є зображення дельфіна³⁰. Однак на крупних «асах» з зображенням Деметри, які відносяться до IV ст. до н. е., вперше на монетах Ольвії показаний нижній плавець дельфіна, а верхній переміщений до самої голови³¹. Через це ми вважаємо, що четверта група «дельфінів» також може бути віднесена до IV ст. до н. е. Це підтверджують і недбалість в техніці виконання, і зсув форми, і другі риси, вказані вище.

Таким чином, ми вважаємо можливим віднести останню групу «дельфінів» до IV ст. до н. е. і думаємо, що між ними та «дельфінами» попередньої групи, яку ми датували третьою чвертю V ст. до н. е., був досить значний проміжок часу.

Отже ми схильні погодитись з В. В. Голубцовим, О. В. Орешниковим, Б. Лаумом і др., які відносили початок відливання «дельфінів», ще до VI ст. до н. е. Археологічний матеріал та нечисленні дані про умови знаходження «дельфінів», розглянуті вказаними авторами, не допускають сумніву в цьому. З другого боку має рацію О. М. Зограф, який припускав, що «дельфіни» поширюються на V і навіть на частину IV ст. до н. е. В світлі всього викладеного видно, що точка зору О. М. Зографа з приводу часу виробництва та обігу дельфінів найближча до істини з тією тільки різницею, що початок їх відливання далеко заглиблюється в VI ст. Таким чином, нашу спробу слід розглядати, як дальший розвиток і уточнення погляду О. М. Зографа, а не як повну відмову від нього. Але поскільки О. М. Зограф не виклав своїх зауважень відносно класифікації «дельфінів», нам довелося внести, як це було показано вище, ряд досить істотних поправок до його поглядів.

2. Монетний характер ольвійських «дельфінів»

В першому розділі цієї статті були приведені різноманітні погляди вчених; одні вбачали в «дельфінах» монети, другі — тессери або інші знаки спеціального призначення. О. М. Зограф висловився за першу точку зору, вказавши, по-перше, на масовий характер виробництва «дельфінів» і їх часті знахідки, що зовсім не пов'язується з їх призначенням служити тессерами або чимсь подібним. По-друге, оскільки і на «дельфінах», і на частині ольвійських «асів», що завідомо були монетами, стоять ті ж літери АΡΙΧΘ, це примушує бачити в них монети. По-третє, і в Ольвії, і на о. Березані засвідчені знахідки «дельфінів» у вигляді монет, покладених, за грецьким релігійним обрядом, у могилу як плата за перевіз «на той світ» через підземну ріку Стікс. Ці міркування здаються нам вирішальними, а все ж своєрідність ольвійських «дельфінів» серед монет Греції примушує більш детально розглянути їх грошові особливості.

Кажучи про грошовий, навіть монетний характер ольвійських «дельфінів», перш за все слід поставити питання — чи можна чекати в Оль-

³⁰ Типи монет див. А. Н. Зограф, *Античные монеты*, табл. III, 21, IV, 45—48, 52—66, 5, 68—88, XI, 100—101, 123—126, 129—131, 134—135, 137, VII, 138—149, VIII, 201, IX, 202.

³¹ А. Н. Зограф, табл. XXXI, 4. В. В. Голубцов, *вказ. праця*, табл. VIII, I, XIV, 4.

вії, одазу ж після заснування міста, власних грошових знаків? Для правильної відповіді слід виходити з відомого положення марксизму про те, що господарство античних рабовласницьких міст носило в цілому натуральний характер, а грошове господарство «никоим образом не проникает за все экономические отношения»³². Але з другого боку в VI ст. до н. е. вже майже всі значні міста карбували свою монету, була своя монета і в Мілеті—метрополії Ольвії³³. Оскільки Ольвія уже в VI ст. до н. е. вела обширну торгівлю, як це на сьогодні переконливо доведено³⁴, а в самому місті було розвинуте виробництво дзеркал та інших виливаних виробів із бронзи³⁵, то наявність власної монети цілком можлива.

Кажучи про ранню появу в Ольвії своїх грошових знаків, слід рішуче заперечити проти висловленої кілька років тому думки Д. П. Калістова, який твердив, що «дельфіни» та «аси» Ольвії призначені для розрахунків з місцевими племенами³⁶. Насправді нема ніяких підстав для припущення, ніби скифи, калліпіді або які-небудь інші племена, що жили навколо Ольвії, в VI ст. до н. е. досягли такого високого рівня соціально-економічного розвитку, що могли включитись в систему грошового господарства і одержувати від грецьких купців грошову плату за хліб, рабів та інші товари. Проти цього свідчить і незначна кількість знахідок ранніх монет — «дельфінів» та «асів» за межами міста і дуже невисока, треба думати, вартість мідних «дельфінів» вагою 3—5 грам. Тому нам залишається припустити, що ці «дельфіни» призначались для розрахунків на міському ринку. В такому разі їх численність пояснюється тим, що на протязі багатьох десятиріч вони були єдиним узаконеним засобом розрахунку під час повсякденних операцій. Але, як пояснити їх незвичайну форму і яке значення мають вилиті на них літери скорочення АΡΙΧΟ та ΘΥ? Щоб відповісти на ці питання, нам доведеться почати здалека.

Перш за все слід пригадати відоме висловлювання К. Маркса про виникнення обміну: «Процесс обмена товаров возникает первоначально не в недрах первобытных общин, но там, где они кончаются, на их границах... Поэтому особенные потребительные стоимости, которые в меновой торговле между различными общинами становятся товарами, например, рыбы, скот, металлы, чаще всего образуют первые деньги внутри самой общины»³⁷. З цього виходить, що в середині Ольвії можна припустити наявність простого продуктообміну в якийсь ранній період. Про це свідчить майже повна відсутність дрібних монет іноземного походження архаїчної епохи на Ольвійському городищі і повна перевага такого ж простого продуктообміну з племенами, що жили круг міста³⁸.

Якщо припустити панування всередині Ольвії в перші десятиріччя її існування простого продуктообміну, що не виключає вживання при

³² К. Маркс, К критике политической экономии. М., 1951, стор. 216.

³³ А. Н. Зограф, Античные монеты, стор. 23—25, 30—35, 40—41 і ін.

³⁴ Б. М. Граков, Чи мала Ольвія торговельні зносини з Привслжям та Приураллям в архаїчну та класичну епохи? Археологія, 1947, т. I; Н. Н. Бондарь, Торговые отношения Ольвии со скифами в VI—V вв. до н. е. СА, 1955, т. XXIII.

³⁵ А. И. Фурманская, К вопросу о литейном ремесле Ольвии, КСИА УССР, 1953, вып. 2.

³⁶ Д. П. Каллистов, Очерки по истории Северного Причерноморья. Л., 1949, стор. 141—145. Критику Д. П. Калістова див. в указаній статті Н. Н. Бондаря, стор. 77—78.

³⁷ К. Маркс, К критике политической экономии, стор. 38.

³⁸ Н. Н. Бондарь, Вказ. праця, стор. 77.

зовнішніх торгових операціях з метрополією іноземних монет, зокрема кізиків, які неодноразово знаходили в Ольвії³⁹, слід вважати, що цей безмонетний період не міг бути занадто довгим, бо в місті було багато ремісників, а для самої Греції період безгрошового обміну був уже пройденим. Тому нема нічого неможливого в тому, що вже коло 570—560 рр. до н. е., як ми вже припускали вище, в Ольвії був узаконений обіг виливаних мідних «дельфінів». Вибір металу можна очевидно пояснити повною відсутністю срібла в районі Ольвії і навіть на великій відстані від неї, а перекарбування іноземної монети було неможливе, бо із метрополії в місто проникала скоріше електрова ніж срібна монета⁴⁰. З другого боку, наявність в країні високо розвинутого виробництва вилитих виробів із бронзи⁴¹, могло наводити на думку використати цей метал і добре відому техніку його обробітку для виготовлення монети, що обслуговувала й міський ринок.

Можна привести деякі міркування з приводу того, чому ольвіополіти вибрали для своїх монет таку дивну, незвичайну форму. По-перше це можна з'ясувати тим, що монетна справа була під захистом релігії, зокрема, Аполлона Дельфінія, культ якого в Ольвії добре відомий як по епіграфічних документах, так і по написаних на посудинах⁴², а в останні роки підтверджений розкопками на центральній площі міста. Культ цього божества був дуже поширений і в інших державах Греції, в тому числі в Мілеті, а дельфін був священною твариною Аполлона Дельфінія⁴³. По-друге, крім релігійних передумов, були й інші підстави.

Справа в тому, що Північне Причорномор'я в цілому і район Ольвії зокрема вважалися в старовинні часи одним з головних центрів рибальства. Не входячи в подробиці, слід відмітити точку зору сучасної науки, що експорт риби з Ольвії поступався тільки перед експортом зернового хліба⁴⁴. Рибні багатства Дніпровського лиману викликали захоплені описи Геродота і багатьох інших древніх авторів⁴⁵. Про те, що риба була важливим предметом не тільки зовнішньої, а внутрішньої торгівлі переконливо свідчить відомий декрет на пошану Протогена, в якому згадується «колишній» рибний ринок, що існував, зрозуміло, до декрету, коли вже був, очевидно, і другий ринок такого ж призначення⁴⁶.

Але якщо риба відігравала таку істотну роль в міській торгівлі, то чи не можна припустити, що саме риба на початку існування Ольвії виконувала роль грошей? За виразом К. Маркса, цю функцію виконували по черзі «очень различные, более или менее неподходящие товары» і, як підкреслює К. Маркс, «один или даже несколько товаров, обладающих наиболее всеобщей потребительной стоимостью, сначала случайно играют роль денег»⁴⁷. Саме таким випадковим попередником металевих грошей і могла бути в Ольвії риба, яку потім заміняють мідні вилиті «дельфіни».

Проти викладеного припущення можна було б заперечити, що дельфін не риба. Про те, що дельфін народжує дитинчат і годує їх молоком, знав Аристотель, але в античні часи дельфіна вважали рибою, через те,

³⁹ А. Н. Зограф, Вказ. праця, стор. 126, прим. 3.

⁴⁰ Там же, стор. 24, 40—41.

⁴¹ А. И. Фурманская, Вказ. праця, стор. 52; Н. Н. Бондарь, Вказ. праця, стор. 58—60.

⁴² И. И. Толстой, Врач и Дельфиний. ИАК, вып. 14, 1905, стор. 44—45.

⁴³ И. И. Толстой, Вказ. праця, стор. 48—50.

⁴⁴ Н. Н. Бондарь, Вказ. праця, стор. 76.

⁴⁵ Геродот, История, кн. IV, гл. 53.

⁴⁶ IOSPE, т. I, вид. 2, № 32, сторона В, початкові рядки.

⁴⁷ К. Маркс, К критике политической экономии, стор. 37.

що він схожий на неї формою тіла і живе в воді⁴⁸. Тому навряд чи треба закидати ольвіюполітам нецтво. Вибір з усіх риб саме дельфіна міг бути продиктований релігійним почуттям до покровителя мореплавців Аполлона, священною твариною якого був дельфін. Нарешті, не слід забувати, що саме в Причорномор'ї споживали м'ясо дельфінів, чого, як відомо, в інших місцях не було⁴⁹.

В світлі всього викладеного нам уявляється, що пояснення А. Залета залишається найвлучнішим тлумаченням загадкових написів на ольвійських «дельфінах». Вчений вважає, що ці літери вказують на певну кількість риби, а саме, ΘΥ «тунець» — крупна рибина, а ΑΡΙΧΟ — «корзина» дрібної риби, наприклад, камси. Саме цим слід пояснити різницю розмірів та ваги, позначених відповідними літерами литих дельфінів. О. М. Зограф вважає, що причиною, яка примусила вилити дельфінів з написами, було намагання попередити падіння вартості «дельфінів». На нашу думку це питання треба розглянути в зв'язку з проблемою грошово-вагової системи цих своєрідних монет, що вимагає самостійного дослідження.

---

⁴⁸ И. И. Толстой, Врач и Дельфиний, стор. 51.

⁴⁹ Про вживання м'яса та жиру дельфіна у Причорноморських племен (фракійців, мосініків, халібів) див. O. Keller, Thiere des klassischen Altertums, Innsbruck, 1887, SS, 234—235.